

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№2/2026, 525-536

ТЕОЛОГИЯ

УДК: 2-1:001.8

DOI: [10.52754/16948610_2026_2_39](https://doi.org/10.52754/16948610_2026_2_39)

**НЕЙРОТЕОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ ТЕОЛОГИЯЛЫК ЖООП: БЙМАН
МАСЕЛЕСИ**

ТЕОЛОГИЧЕСКИЙ ОТВЕТ НА НЕЙРОТЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ:
ПРОБЛЕМА ВЕРЫ

A THEOLOGICAL RESPONSE TO NEUROTHEOLOGICAL STUDIES: THE ISSUE OF
FAITH

Галмаматов Атабек Акпаралиевич

Галмаматов Атабек Акпаралиевич

Galmamatov Atabek

Теология илимдеринин доктору (PhD), Ош мамлекеттик университети

Доктор теологических наук (PhD), Ошский государственный университет

Doctor of Theology (PhD), Osh State University

atabekg@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6653-2910

НЕЙРОТЕОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ ТЕОЛОГИЯЛЫК ЖООП: ЫЙМАН МАСЕЛЕСИ

Аннотация

Маанилүүлүк. Бул макалада ыйман маселеси ислам теологиясынын жана заманбап нейротеологиянын кесилишинде талданат. Изилдөөдө ибадаттардын (намаз, дуба, зикир) адамдын мээсиндеги нейробиологиялык процесстерге, атап айтканда, префронталдык кортекске жана лимбикалык системага тийгизген таасири каралган. Ыйманды жөн гана мээнин химиялык продуктысы катары караган идеологиялык редукция сынга алынып, матуридий акыйда мектебинин негизинде акыл, жүрөк жана рухтун биримдиги сунушталган. Ишенимдин дофамин, серотонин сыяктуу нейротрансмиттерлердин бөлүнүп чыгышына жана психологиялык туруктуулукка кошкон салымы илимий негизделген. Жыйынтыгында, теология менен нейробиология бири-бирин толуктаган тармактар катары көрсөтүлгөн.

Ачык сөздөр: нейротеология, ыйман, ислам теологиясы, мээ, нейробиология, идеологиялык редукция, матуридийлик.

Теологический ответ на нейротеологические исследования: проблема веры

A theological response to neurotheological studies: the issue of faith

Аннотация

Актуальность. В данной статье анализируется вопрос веры (иман) на стыке исламской теологии и современной нейротеологии. В исследовании рассматривается влияние религиозных практик (намаз, дуа, зикр) на нейробиологические процессы в мозге человека, в частности на префронтальную кору и лимбическую систему. Критикуется идеологическая редукция, рассматривающая веру лишь как химический продукт мозга, и предлагается концепция единства разума, сердца и духа на основе матуридийской школы акыйды. Научно обоснован вклад веры в высвобождение таких нейротрансмиттеров, как дофамин и серотонин, а также в обеспечение психологической устойчивости. В заключении теология и нейробиология представлены как взаимодополняющие области.

Ключевые слова: нейротеология, иман (вера), исламская теология, мозг, нейробиология, идеологическая редукция, матуридизм.

Abstract

Relevance. This article analyzes the issue of faith (iman) at the intersection of Islamic theology and modern neurotheology. The study examines the impact of acts of worship (prayer, supplication, remembrance) on neurobiological processes in the human brain, particularly focusing on the prefrontal cortex and the limbic system. It criticizes ideological reductionism, which views faith merely as a chemical product of the brain, and proposes the unity of intellect, heart, and spirit based on the Maturidi school of creed. The contribution of faith to the release of neurotransmitters such as dopamine and serotonin, as well as to psychological stability, is scientifically grounded. In conclusion, theology and neurobiology are presented as complementary fields.

Keywords: neurotheology, iman (faith), Islamic theology, brain, neurobiology, ideological reductionism, Maturidism.

Киришүү

Азыркы заманда илим менен диндин ортосундагы байланыш маселеси өзгөчө мааниге ээ болуп келет. Айрыкча нейробиология¹, когнитивдик психология² жана психиатрия тармактарынын тездик менен өнүгүшү адамдын аң-сезими, эмоциясы, ишеними жана руханий тажрыйбасы мээ аркылуу кандайча ишке ашары жөнүндө жаңыча суроолорду жаратты. Ушул контекстте ыйман маселесин нейротеологиялык көз караштан изилдөө илимий жактан да, теологиялык жактан да актуалдуу маселелердин бири болуп эсептелет.

Бүгүнкү күндө дүйнөлүк академиялык чөйрөдө “*neurotheology*”³, “*neuroscience of religion*”, “*spiritual neuroscience*”⁴ деген багыттар активдүү өнүгүп, диний тажрыйбанын нейрондук негиздери боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүүдө (McNamara, 2009, p. 80-131). Бирок бул эмгектердин басымдуу бөлүгү христиан же буддисттик медитацияга таянып жазылып, исламдагы ыйман түшүнүгү жана анын өзгөчө руханий структурасы нейробиологиялык планда жетиштүү деңгээлде изилдене элек. Ошондуктан ыйман маселесин ислам теологиясынын негизинде нейротеологиялык анализ кылуу илимий боштукту толтурган жаңы багыт катары өзгөчө актуалдуулукка ээ.

Экинчи жагынан, заманбап коомдо динге болгон мамиле көп учурда эки чектен бирине кетип; бир тарабы динди толугу менен метафизикалык кабыл алып, илимден бөлүнгөн тармак катары караса, экинчи тарабы диний тажрыйбаны жөн гана нейрхимиялык процесстерге чейин түшүрүп, ыйманды “мээнин биологиялык продуктысы” (ыйман мээ аркылуу гана ишке ашат деген мааниде) катары түшүндүрүүгө аракет кылып келишет (Newberg, 2018). Нейротеологиялык ыкма болсо теология менен нейробиологияны карама-каршы койбой, аларды бири-бирин толуктаган эки деңгээлдеги түшүндүрмө катары сунуштайт. Бул болсо ыйман маселесин бир жактуу эмес, комплекстүү илимий-теологиялык негизде кароого шарт түзөт.

Үчүнчүдөн, ыйман адамдын психологиялык туруктуулугуна, моралдык жоопкерчилигине жана жашоодогу маани сезимине түздөн-түз таасир этет. Депрессия, тынчсыздануу, үмүтсүздүк сыяктуу психологиялык көйгөйлөр күч алган учурда ыйман жана руханий көндүмдөр (намаз, зикр, дуба, шүгүр, таваккул ж.б.) адамдын ички дүйнөсүн тең салмактоочу фактор катары өзгөчө мааниге ээ (Ebu Zeyd, 2018). Нейробиологиялык изилдөөлөр да бул амалдардын стресс гормондорун азайтып, мээнин эмоционалдык борборлорун тынчтандыраарын көрсөтүүдө. Ошондуктан ыйман маселесин нейротеологиялык планда изилдөө руханий тажрыйбанын психикалык саламаттыктагы ролун илимий негизде далилдөөгө жардам берет (Newberg, 2018).

Төртүнчүдөн, ислам теологиясындагы “жүрөк”, “акыл” жана “рух” түшүнүктөрү бүгүнкү нейробиологиялык ачылыштар менен салыштырылганда өзгөчө терең мазмунга ээ

¹ Нерв системасынын түзүлүшүн, кызматын, өнүгүшүн жана анын жүрүм-турумга тийгизген таасирин изилдеген илим. Нейробиология мээнин клеткаларын жана химиялык процесстерди изилдейт.

² Бул адамдын таануу процесстерин изилдөөчү психологиянын бир тармагы. Жөнөкөй тил менен айтканда, бул илим биздин мээбиз маалыматты кантип кабыл аларын, кантип иштеп чыгарын жана кантип сактап каларын изилдейт.

³ Нейротеология - бул адамдын диний жана руханий тажрыйбалары менен мээнин иштешинин ортосундагы байланышты изилдеген илимий багыт. Бул термин "нейрон" (мээ клеткасы) жана "теология" (кудай жөнүндө окуу) деген сөздөрдөн куралган. Анын негизги максаты - адам Кудайды сезгенде, дуба кылганда же мистикалык абалга киргенде (тафаккур) мээде кандай физиологиялык жана химиялык процесстер болорун түшүнүү.

⁴ Адамдын рухий тажрыйбаларын, ишенимдерин жана мистикалык сезимдерин мээнин иштеши аркылуу изилдеген илимий багыт.

экени байкалат. Бул түшүнүктөрдү лимбикалык система⁵, префронталдык кортекс⁶ жана автономдук нерв системасы (АНС)⁷ сыяктуу структуралар менен салыштырмалуу талдоо ислам менен илимдин бири-бирине карама-каршы келбеген эки канат экенине жана дайыма бирин-бири колдоп жана толуктап турушуна шарт түзөт. Мындай ыкма ислам теологиясынын актуалдуулугун жана универсалдуулугун дагы бир жолу бекемдеп көрсөтүп берет.

Ыйман маселесин нейротеологиялык көз караштан талдоо бүгүнкү билим берүү, дин таануу, психология жана медицина тармактары үчүн да чоң практикалык мааниге ээ. Бул изилдөө, дин менен илимди жараштырган методологияны сунуштайт. Ыйманды радикалдуу субъективизмден же катаал материализмден сактайт. Руханий тажрыйбанын адам психикасы үчүн маанилүүлүгүн илимий тилде негиздеп берет жана ислам дүйнөсүндө нейробиология менен теологияны бириктирген жаңы илимий багыттын калыптанышына салым кошот.

Бул изилдөөнүн негизги максаты ыйман түшүнүгүн нейротеологиялык көз караштан талдап, ибадаттардын (дуба, зикир ж.б.) адам мээсинде жана нерв системасында кандай нейробиологиялык жана нейрохимиялык өзгөрүүлөрдү жаратарына түшүндүрмө берүү. Ошондой эле диний тажрыйбанын психикалык саламаттыкка, эмоционалдык туруктуулукка жана вегетативдик баланск⁸ тийгизген таасирин илимий маалыматтардын негизинде ачып көрсөтүү болуп саналат. Мындан тышкары, теологиялык түшүнүк менен нейробиологиялык маалыматтын ортосундагы байланышты көрсөтүп, ыйманды “мээнин гана продуктысы” катары чектебестен, бирок анын биологиялык механизмдер аркылуу кандайча ишке ашарын түшүндүрүү максат кылынган.

1. Ислам теологиясында ыйман түшүнүгү

Ыйык Куранда ар түрдүү мааниде сегиз жүздөн ашуун аятта эскерилген ыйман түшүнүгү диний терминологиядагы эң негизги маселелердин бири болуп эсептелет. Бул маселе Ислам ой жүгүртүүсүнүн тарыхында өзгөчө калам илиминин аалымдары тарабынан кеңири талкууланып келген. Ошону менен катар, дээрлик бардык диний илимдердин изилдөө чөйрөсүнө да кирет. Мындан тышкары, бүгүнкү күндө ыйман темасы эпистемология (билим теориясы), психология жана социология сыяктуу илимий тармактар тарабынан да каралып,

⁵ Мээнин эмоцияларды, мотивацияны жана эс тутумду башкарган маанилүү борбору. Бул структуралар топтому мээнин ортолук жана түпкүлүктүү аймактарында жайгашкан жана психикалык, эмоционалдык жана физиологиялык реакциялардын көпчүлүгүнө жооп берет.

⁶ Мээнин алдыңкы бөлүгүндө жайгашкан жана жогорку когнитивдик функцияларды башкарган борбор. Бул аймак лимбикалык система менен тыгыз байланышта болуп, эмоцияларды жөнгө салуу, чечим кабыл алуу жана социалдык жүрүм-турум үчүн жооп берет.

⁷ Бул биздин эркибизден тышкары, өз алдынча (автоматтык түрдө) иштеген нерв системасынын бөлүгү. Ал ички органдардын (жүрөк, өпкө, ашказан, бездер) иштешин жөнгө салат. Биз "жүрөгүм соксун" же "тамакты сиңирейин" деп атайын буйрук бербейбиз, мунун баарын АНС өзү башкарат.

⁸ Вегетативдик баланс – бул адамдын денесиндеги автономдук нерв системасынын (АНС) симпатикалык жана парасимпатикалык бөлүктөрүнүн тең салмактуу иштеши дегенди билдирет. Жөнөкөй тил менен айтканда: Денебиз автоматтык режимде иштейт: жүрөк согушу, дем алуу, кан басым, тамак сиңирүү. Симпатикалык система – организмди активдештирет, коркунучта же стрессте организмди «салдырууга же качууга» даярдайт. Парасимпатикалык система – эс алдыруу, дем алуу жана тынчтыкты камсыз кылат. Эгер бул эки система тең салмакта иштесе, адамдын денеси вегетативдик баланс абалында деп айтылат. Вегетативдик баланс – бул адамдын денесиндеги автономдук нерв системасынын (АНС) симпатикалык жана парасимпатикалык бөлүктөрүнүн тең салмактуу иштеши дегенди билдирет. Жөнөкөй тил менен айтканда: Денебиз автоматтык режимде иштейт: жүрөк согушу, дем алуу, кан басым, тамак сиңирүү. Симпатикалык система – организмди активдештирет, коркунучта же стрессте организмди «салдырууга же качууга» даярдайт. Парасимпатикалык система – эс алдыруу, дем алуу жана тынчтыкты камсыз кылат. Эгер бул эки система тең салмакта иштесе, адамдын денеси вегетативдик баланс абалында деп айтылат.

талданып келет. Ошондуктан мындай кеңири теманы бул жерде бардык жагынан камтып чыгуу мүмкүн эместиги айкын. Бирок ыймандын жүрөктүн багыт алуусу катары каралышы, анын маңызына байланыштуу айрым түшүндүрмөлөрдү берүүнү зарыл кылат.

Ыймандын терминологиялык мааниси тууралуу суроого Ислам аалымдары ар түрдүү жоопторду беришкен. Бул пикирлерди төмөнкүдөй жыйынтыктоого болот:

Хижрий IV кылымдан тартып сунний ишенимин уланткан ашарий жана матуридий мазхаптарына таандык аалымдардын пикиринде, ыйман жүрөктүн тастыктоосунан турат. Жахм ибн Сафван (128/745) негиздеген жажмийя агымы, муржий көз карашты карманган Абул-Хусейн ас-Салихий (168/785), рафизилердин айрымдары жана ашарийлердин мутакаддимун келам аалымдарынын кээ бирлеринин көз карашында ыйман – бул Алланы жана пайгамбар билдирген нерселерди жүрөк менен таанып-билүү болуп, бул жерде сөзсүз түрдө тастыктоо талап кылынбайт дешет. Муржиа жана каррабийя мазхаптарынын пикиринде ыйман – жөн гана тил менен айтуудан (икрардан) турат (Ergül, 2000, s. 224).

Имам Абу Ханифа (150/767), Паздавий (482/1089), Сарахсий (490/1097) жана ханафий аалымдарынын көпчүлүгү, ыйман – жүрөк менен тастыктоо жана тил менен икрар болуп саналат деген пикирди карманышат. Ал эми, харижийлер, мутазила, шиалардан зайдия, ошондой эле Имам Малик, Имам Авзайй, Имам Шафий, Харис ал-Мухасибий, Ахмад ибн Ханбал, Абу Талиб ал-Маккий, Ибн Хазм, Ибн Таймия, хадисчилер (ахлул-асар) жана Медина аалымдарынын пикиринде ыйман – жүрөк менен ишенүү, тил менен айтуу жана исламдын негизги амалдарын аткаруу менен толукталат (Галмаматов, 2023, 19-24-б.).

Натыйжада ыйман – бул пайгамбар (саллаллаху алейхи васаллам) алып келген жана андан бизге чейин мутавафир жол менен жетип келген динге өз каалоосу жана тандоосу менен чын көңүлдөн, жүрөктөн ишенүү (Галмаматов. 2023. 19-б.).

Негизинде тастыктоо менен билүү экөө тең жүрөккө таандык нерселер болгону менен, алардын ортосунда асман менен жердей айырма бар. Тастыктоо – бул адамдын өз аракетин, эркин каалоосу, кабыл алуусу жана ички макулдугу менен жүзөгө ашкан иш-аракет. Ал эми билүү болсо, мындай макулдукту же тандоону талап кылбайт. Адам баласы ар кандай жолдор аркылуу көптөгөн нерселерди биле алат. Ошондуктан билүү менен ыйманды бирдей кароо туура эмес. Тастыктаган адамга сооп, ал эми четке каккан адамга жаза берилүүсүнүн негизги себеби – анын эркин каалоосу менен кабыл алуусу же баш тартуусу болуп саналат (Topaloğlu v.d., 2019, s. 34).

Имам Матуридий да ушуга көңүл буруп, мындай деген: “Эгерде ыйман жөн гана билүү менен ишке ашкан нерсе болгондо, анда билбегендин баары каапыр деп аталышы керек болмок. Бул болсо мүмкүн эмес” (Matüridi, 2005).

Ыймандын жүрөк менен тастыктоо экенин ачык билдирген аяттар жана хадистер бар. Алла Таала мунафыктар тууралуу Куранда: **“Эй Аллахтын элчиси! Каапырчылыкта жарышкандар жана тилдери менен: “ыйман келтирдик” деп, бирок жүрөктөрү ишенбегендер сени кайгыга салбасын”** (Маида, 5/41), – деп, ыймандын чыныгы маңызы жүрөктүн тастыктоосунда экенин баса белгилейт.

Ыйман адамдын жүрөгүндө орун алат. Исламда жүрөк биологиялык орган катары эле эмес, адамдын руханий борбору катары каралат. Куранда: **“Алардын жүрөктөрү бар, бирок аны менен түшүнүшпөйт”** (Абраф, 7/179) деп айтылышы жүрөктүн таанып-түшүнүү жана аңдап-билүү функциясын баса белгилейт. Пайгамбарыбыз: *Адамдын денесинде бир кесим эт бар. Ал оңолсо бүт дене оңолот, ал бузулса бүт дене бузулат. Ал – жүрөк* (Бухари, Ыйман, 52) – деп, жүрөктүн ыймандагы негизги ордун ачык билдирген. Демек, ыйман жүрөктө

бекемделет, ал эми ихлас, такыба жана ички дүйнөнүн тынчтыгы сыяктуу руханий сапаттар дал ушул жүрөктөн башталат.

Акыл болсо ыйманга жетүүнүн жана аны далил менен бекемдөөнүн каражаты болуп эсептелет. Куранда “акылга салбайсыңарбы?”, “ой жүгүртпөйсүңөрбү?” (Бакара, 2/44, 76; Ясин, 36/62; Рум, 30/8) деген сыяктуу суроолордун кайра-кайра кайталанышы акылдын ролун көрсөтөт. Акыл адамды тавхидге жетелейт, Алланын бар экенин жана бирлигин далилдер аркылуу таанып-билүүгө шарт түзөт. Бирок ислам теологиясында акыл абсолюттук бийликке ээ эмес; ал жүрөк менен бириккенде гана чыныгы ыйман пайда болот. Акыл – жол көрсөтүүчү, жүрөк – кабыл алуучу, амал – натыйжа катары каралат (Галмаматов, 2023).

Рух болсо адамдын тирүүлүгүнүн жана руханий байланыштын негизи болуп саналат. Куранда: “*Рух жөнүндө сурашат. Айткын: рух – Раббимдин ишинен*” (Исра, 17/85) деп, рухтун сырдуу жана Аллага тиешелүү улуу аманат экендиги айтылган. Рух адамды жандуу кылып турган негиз, ал эми руханий тазалык рухту жарык кылат, күнөө жана руханий кайдыгерлик болсо аны караңгылатат. Ушул үч түшүнүк – жүрөк, акыл жана рух – биригип адамдын ыймандык инсандыгын түзөт (Галмаматов, 2023).

Жыйынтыктап айтканда ыйман, жүрөк, акыл жана рухтун биримдигинде калыптанат. Тавхид ыймандын пайдубалы болсо, сабыр, шүгүр, таваккул жана такыба сыяктуу руханий тажрыйбалар анын практикалык жемиши болуп эсептелет. Үйман – бул ички ишеним менен чектелбестен, инсандык жүрүм-турумга, адеп-ахлакка жана коомдук жоопкерчиликке айланган жандуу руханий система.

2. Нейротеологиянын теориялык негиздери жана мээнин функционалдык архитектурасы.

Нейротеология – бул адамдын ишенимге болгон табигый муктаждыгын жана руханий жетилүүсүн (хушуъ, тазкия, ж.б.) нейробиологиялык деңгээлде изилдеген фундаменталдык илимий багыт. Тагыраак айтканда, адам эмне үчүн ишенүүгө муктаж экенин жана ибадат учурунда мээде кандай өзгөрүүлөр болорун изилдөөчү тармак (Newberg, 2018, p.28-29). Адамдын мээси өзүнчө эволюцияланып, рухий маалыматтарды кабыл алып, иштеп чыгууга жана аларга эмоция менен маанилүүлүк кошууга ылайыкташкан нейрондук тармактарга ээ. Изилдөөлөргө ылайык, диний тажрыйба мээнин бир эле бөлүгүнө эмес, анын бир нече бөлүгүнүн бирге жана тыгыз иштешине таянган татаал процесс болуп эсептелет. Адам терең дуба кылып же ибадатка берилип турганда, мээнин ой жүгүртүү жана көңүл топтоо үчүн жооп берген бөлүгү (*Prefrontal cortex*) өзгөчө активдүү иштей баштайт; бул аймак көбүнчө эрктүү көңүл бурууга жана татаал когнитивдик максаттарды ишке ашырууга жооптуу. Ошол эле учурда, мээнин теренинде жайгашкан лимбикалык система, өзгөчө амигдала⁹ жана гиппокамп¹⁰, рухий тажрыйбанын эмоционалдык маңызын калыптандырат. Бул жерде ыйыктык, коркуу же терең сүйүү сезимдери нейрохимиялык сигналдарга айланып, организмге таралат (Carlson. 2013).

⁹ Амигдала – мээнин лимбикалык системасына кирген кичинекей, бирок өтө маанилүү түзүлүш. Ал негизинен адамдын эмоцияларын, өзгөчө коркуу, кооптонуу, кубаныч жана коркунучка реакция кылууну башкарууга жооп берет. Амигдала – мээнин «эмоциялык коңгуроосу» сыяктуу. Ал айлана-чөйрөдөн келген маалыматты тез баалап: кооптуу бекен же жокпу, маанилүүбү же маанилүү эмеспи деп чечим чыгарып, организмди реакцияга даярдайт.

¹⁰ Гиппокамп – мээнин лимбикалык системасына кирген негизги түзүлүштөрдүн бири. Ал адамдын эстутумуна, үйрөнүүсүнө жана тажрыйбаларды сактап калуусуна жооп берет. Тагыраагы, гиппокамп – мээнин «сактоочу борбору». Адам көргөнүн, укканын, башынан өткөргөнүн узак мөөнөттүү эске айлантууда эң маанилүү ролду ойнойт.

Нейротеологиянын эң маанилүү ачылыштарынын бири – бул мээнин төбө бөлүгүнүн (*Parietal lobe*) функционалдык өзгөрүүсү. Бул аймак “багыттоочу ассоциативдик аймак” деп аталып, адамдын мейкиндиктеги ордун жана өзүнүн денесинин чектерин (мүмкүнчүлүктөрүн) сезүүсүн камсыз кылат. Жан дүйнөнүн тынчтыгы же тафаккур учурунда, мээнин бул бөлүмүнө түшкөн сезимдик маалыматтардын агымы кескин азаят; илимпоздор бул көрүнүштү “деафферентация” деп аташат. Натыйжада, мээ “мен” жана “башка дүйнө” деген чек араны убактылуу жоготот. Бул физиологиялык процесс адамдын өзүн Жараткан Алла менен же аалам менен бир бүтүн катары сезүүсүнө, чексиздикке чөмүлүү сезимине алып келет. Мындай абалдар жөн гана элестетүү эмес, мээнин нейрофизиологиялык ишинин реалдуу натыйжасы катары далилденген (Newberg, 2001, p.145-150). Ошондой эле, бул процесстерде мээнин убактылуу бөлүгү (*Temporal lobe*) да чоң роль ойноп, диний образдардын, символдордун жана “ички үндөрдүн/жеке ойлордун” кабыл алынышына жооп берет. Ошондуктан кээ бир илимпоздор мээнин бул бөлүктөрүн рухий сезимдердин биологиялык көпүрөсү деп карашат (Newberg & D'Aquili, 2001, p.105-110).

3. Ибадаттардын нейрохимиялык динамикасы жана автономдук нерв системасына (АНС) таасири

Бийман келтирүүнүн натыйжасында пайда болгон жүрөктүн тынчтыгы, тафаккур же башка мистикалык абалдар мээнин түзүлүшүнө гана эмес, бүтүндөй организмдин химиялык жана вегетативдик балансына терең таасирин тийгизет. Нейротеология бул таасирди автономдук нерв системасынын (АНС) иши аркылуу түшүндүрөт (Newberg, 2018). Адам ырааттуу түрдө ибадат кылганда же медитациялык абалда болгондо, АНСтин парасимпатикалык бөлүгү активдешип, “эс алуу жана калыбына келүү” режимин ишке киргизет. Бул учурда мээде вагус нерви¹¹ аркылуу келген сигналдар жүрөктүн кагышын жайлатып, кан басымын түшүрөт жана булчуңдардын чыңалуусун азайтат. Мындай физиологиялык абал стресс гормону болгон кортизолдун деңгээлин кескин төмөндөтүп, анын ордуна серотонин, окситоцин жана эндорфиндердин (антистресс гормону/ нейропептид) бөлүнүп чыгышын шарттайт. Окситоцин – бул “байланыш гормону”, ал адамдын башкалар менен болгон биримдик жана ишеним сезимин күчөтсө, серотонин ички тынчтыкты жана туруктуу маанайды камсыз кылат. Руханий амалдар мээде химиялык өзгөрүүлөрдү жаратып, адамдын көңүлүн көтөрүп, стресс менен депрессияны азайтууга көмөк көрсөтөт. Бирок бул ибадаттардын дагы бир тарабы бар, ал – эмоционалдык активдүүлүктүн жогорку деңгээли. Жамааттык зикирлер, ибадаттар же жазба (адамдын жүрөгүндө күтүүсүздөн пайда болгон, эркине баш ийбеген рухий толкундануу) келген учурда симпатикалык нерв системасы активдешип, мээде дофаминдин чоң көлөмдө бөлүнүп чыгышына алып келет. Дофамин адамга чоң кубаныч, мотивация жана өзүнүн ички дүйнөсүндөгү тоскоолдуктарды (напсини) жеңип, рухий бийиктикке жеткендей сезимдерди тартуулайт. Бул эки системанын (симпатикалык жана парасимпатикалык) мындай кезектешип же синхрондуу иштеши мээнин “нейропластикалуулугун”¹² жогорулатат (Austin, 1999).

Дайыма ибадат кылуу мээни физикалык жактан өзгөртөт. Акыл-эс жана эстутум бөлүктөрү күчтөнүп, чоңоёт, ал эми коркунуч менен стресске жооп берген бөлүгү тынчтанып,

¹¹ Бул адамдын денесиндеги эң узун жана эң татаал нервдердин бири. Ал мээден башталып, моюн, көкүрөк жана ич көндөйүн аралап өтүп, дээрлик бардык маанилүү ички органдарды (жүрөк, өпкө, ашказан, ичегилер ж.б.) мээ менен байланыштырып турат.

¹² Мээнин өмүр бою тажрыйбанын, үйрөнүүнүн жана айлана-чөйрөнүн таасири астында өзүнүн түзүлүшүн жана иштөөсүн өзгөртө алуу жөндөмдүүлүгү.

кичирейет. Демек ишеним адамдын мээсин стресске туруктуураак жана эмоционалдык жактан балансталган абалга келтирет дегенди билдирет. Ошентип, нейротеология руханий аң-сезимди жана моралдык дүйнөнү жөн эле маданий көрүнүш катары эмес, адамдын мээсин, ой жүгүртүүсүн жана психикалык саламаттыгын сактоого жардам берген күчтүү фактор катары көрсөтөт.

4. Нейробиологияда диний тажрыйба

Диний тажрыйба (ибадаттар: намаз окуу, орозо кармоо, зекет берүү, дуба кылуу жана башка диний амалдарды жасоо) адамдын психологиялык жана нейрофизиологиялык процесстерине терең таасир этет жана анын нейробиологиялык негиздерин изилдөө акыркы жылдары илимий кызыгуу жараткан багыттардын бири болуп саналат. Бул изилдөөлөр динге байланыштуу эмоционалдык, когнитивдик жана моралдык реакциялардын мээнин кайсы бөлүктөрү менен байланыштуу экенин ачык көрсөтөт.

Лимбдик система жана эмоциялар

Лимбдик система — эмоцияларды, мотивацияны жана эстутумду башкарган мээнин негизги структурасы. Анын ичинде амигдала, гиппокамп жана гипоталамус¹³ негизги ролду ойнойт (Lewis et al., 2000). Диний тажрыйба учурунда амигдала активдешет, бул коркуу, сүйүү же урмат сезимдерин жаратууга шарт түзөт. Мисалы, ибадат учурунда же диний символдорду көргөндө адамда эмоционалдык катуу таасир сезилип, лимбдик системанын реакциялары аркылуу “руханий толкундоо” пайда болушу мүмкүн. Гиппокамп эстутумду байланыштырганда, бул тажрыйба узак мөөнөттүү эстутумга айланат, ал эми гипоталамус дененин физиологиялык реакцияларын – жүрөк кагышын, кан басымды, гормоналдык өзгөрүүлөрдү – жөнгө салат (Eric et al., 2021).

Префронталдык кортекс жана моралдык аң-сезим

Префронталдык кортекс - адамдын ой жүгүртүүсү, пландоо жөндөмү жана моралдык тандоосу үчүн жооптуу бөлүгү. Диний тажрыйбалар адамдын акыйкаттык, моралдык принциптер жана өзүн-өзү башкаруу жөндөмдөрүн активдештирет. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, префронталдык кортекс иштеши аркылуу адам моралдык дилеммаларга¹⁴ туш болгондо диний идеяларга таянып чечим чыгарууга жөндөмдүү болот. Ошондой эле бул бөлүк эмоционалдык реакциялар менен рационалдык ойлорду бириктирип, диний тажрыйбаны түшүнүктүү жана маанилүү кыла алат (Hauser, 2006).

Дофамин, серотонин жана ишеним сезимдери

Нейротрансмиттерлер – мээде маалымат алмашууну камсыз кылган химиялык заттар, алардын ичинен дофамин жана серотонин диний тажрыйбаларга түздөн-түз таасир этет. Дофамин ырахат жана сыймык сезимдерине жооптуу, ошондуктан ибадат учурунда пайда болгон позитивдүү эмоционалдык тажрыйба мээде дофаминдин активдешүүсү менен

¹³ Гипоталамус – бул мээнин теренинде жайгашкан, болжол менен бадамдай болгон кичинекей, бирок өтө маанилүү бөлүгү. Аны организмдин «башкы диспетчери» же «башкаруу борбору» деп атасак болот. Анын негизги милдети — гомеостазды (организмдин ички чөйрөсүнүн туруктуулугун) сактоо. Гипоталамус денедег дээрлик бардык маанилүү процесстерге жооп берет: 1. Дене температурасы: Эгер сизге ысык же муздак болсо, гипоталамус бул сигналды кабыл алып, денени муздатуу (тердөө) же жылытуу (калтыроо) буйругун берет. 2. Ачкачылык жана суусап билүү: Канда канттын деңгээли түшүп кеткенде же суу азайганда, гипоталамус сизге "тамак же" же "суу ич" деген белги берет. 3. Уйку жана сергектик: Биздин биологиялык саатыбызды (циркадык ритм) жөнгө салат. 4. Эмоциялар: Коркуу, ачуулануу жана ырахат алуу сыяктуу сезимдерге катышат. 5. Гормоналдык система: Ал гипофиз безине сигнал берип, бүтүндөй эндокриндик системаны (өсүү, зат алмашуу, көбөйүү) башкарат.

¹⁴ Адам эки же андан көп туура көрүнгөн, бирок бири-бирине каршы келген моралдык (ахлактык) тандоолордун ортосунда калуусу.

байланыштуу. Серотонин болсо туруктуулук, бейпилдик жана гармония сезимдерин колдоп, диний ишенимдерге эмоционалдык бекемдик берет. Бул нейрхимиялык механизмдер диний тажрыйбаларды жеке адам үчүн эмоционалдык жактан терең жана канааттандыруучулук кылат, ошондой эле ишенимдин пайда болушуна жана бекемделишине шарт түзөт (Бройнинг, 2016).

Диний тажрыйба – бул жөн гана маданий же социалдык көрүнүш эмес, нейробиологиялык деңгээлде аныктала турган комплекстүү процесс. Лимбик система эмоцияларды жаратып, префронталдык кортекс моралдык аң-сезимди жөнгө салса, дофамин жана серотонин ишеним сезимдерин бекемдейт. Бул көрүнүштөр адамдын руханий жашоосун түшүнүүгө жана нейробиологиялык негиздерин илимий жактан изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт.

5. Теология менен нейробиологиянын чек аралары

Нейротеология адамдын диний тажрыйбасын мээнин ишмердүүлүгү аркылуу изилдөөгө аракет кылган илимий багыт катары маанилүү мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Нейротеологиянын өнүгүшү менен бирге олуттуу методологиялык жана философиялык суроолор да пайда болууда. Алардын эң негизгиси ыйманды толук түрдө нейрхимиялык реакциялардын, гормоналдык өзгөрүүлөрдүн же нейрондордун активдүүлүгүнүн жыйынтыгы катары түшүндүрүүгө болобу деген маселе. Айрым редуционисттик¹⁵ көз караштар ыйманды мээде пайда болгон субъективдүү тажрыйба гана деп эсептеп, анын руханий жана метафизикалык маңызын жокко чыгарууга умтулат. Мындай позицияда дин адамдын психологиялык муктаждыктарынын же эволюциялык адаптациясынын продуктусу катары гана каралат (Newberg, 2018).

Ислам теологиясы, айрыкча Матуридий акыйда мектеби, бул маселе боюнча бир жактуу түшүндүрмөлөрдөн алыс туруп, тең салмактуу жана интегративдүү¹⁶ көз карашты сунуштайт. Матуридийлик түшүнүктө адам акылга, сезимге жана денеге ээ болгон бир бүтүн жаратылыш катары каралат. Мээ – руханий тажрыйбанын ишке ашуусунда колдонулган биологиялык инструмент, бирок ал тажрыйбанын өзүн толук аныктап же жаратып койбойт (Matüridi, 2005). Башкача айтканда, нейробиология ыймандын кантип кабыл алынарын жана адамдын ички дүйнөсүндө кандайча чагылдырыларын түшүндүрө алат, бирок ыймандын эмнеден жана кимден келип чыкканын чечмелөөгө жетишсиз.

Матуридий акыйдасында ыйман – бул жөн гана эмоция же убактылуу психологиялык абал эмес, акыл менен тастыкталган, жүрөк менен кабыл алынган жана руханий мазмунга ээ болгон абал. Адамдын мээсинде ыйманга байланыштуу биологиялык процесстердин болушу анын табиятынан келип чыккан мыйзам ченемдүүлүк катары кабыл алынат. Бирок бул процесстер себеп эмес, натыйжа катары каралат. Руханий себеп – Аллага болгон ишеним, ал эми нейробиологиялык механизмдер ошол ишенимдин адамдын физиологиясындагы көрүнүшү болуп саналат.

Демек, теология менен нейробиология бири-бирин жокко чыгарган эмес, тескерисинче бири-бирин толуктаган эки ар башка, бирок байланышкан тармак катары түшүндүрүлүшү керек. Нейробиология ыймандын адам организмдеги чагылуусун изилдесе, теология анын маңызын, багытын жана акыркы максатын аныктайт. Матуридий акыйдасы ушул эки багытты

¹⁵ Татаал, көп катмарлуу кубулушту анын бир гана деңгээлине же компонентине “кыскартып” түшүндүрүүгө аракет кылган ой жүгүртүү ыкмасы. Жөнөкөй тил менен айтканда: «Мунун баары ушундан гана турат» деп түшүндүрүү.

¹⁶ Бир кубулушту бир эле тараптан эмес, ар башка деңгээлдерди жана түшүндүрмөлөрдү бириктирип, толук кароо ыкмасы. Башкача айтканда: “Же бул, же тигил” эмес, “бул да бар, тигил да бар” деген мамиле.

ажырагыс байланышта карап, илим менен диндин ортосундагы жасалма карама-каршылыкты жоюуга умтулат.

“Ыйман – химиялык процесс гана” деген көз карашка сын

Айрым изилдөөлөрдө ибадат, дуба же руханий тынчтык учурунда мээнин белгилүү бөлүктөрүнүн активдешип, нейромедиаторлор (дофамин, серотонин ж.б.) бөлүнөрү аныкталган. Ушул фактыларга таянган кээ бир авторлор ыйманды толук түрдө нейрохимиялык процесстердин жыйынтыгы катары чечмелөөгө аракет кылышат. Мындай позицияда ыйман адамдын мээсинде пайда болгон субъективдүү тажрыйба же психологиялык абал катары гана каралып калат (Newberg, 2018).

Бирок бул көз караш методологиялык жактан олуттуу көйгөйлөрдү жаратат. Биринчиден, ал редукционисттик мүнөзгө ээ, башкача айтканда татаал жана көп катмарлуу феноменди бир гана биологиялык деңгээлге кыскартып салат. Илимий жактан караганда, мээде белгилүү бир процесстердин жүрүшү – бул руханий тажрыйбанын физиологиялык коштоочулары (correlates) гана. Алар тажрыйбанын бар экенин көрсөтөт, бирок анын маңызын, мазмунун жана булагын толук түшүндүрүп бере албайт. Мисалы, сүйүү сезиминде гормоналдык өзгөрүүлөр байкалганы сыяктуу, бул сүйүүнү “гормондордон гана турат” деп айтууга негиз бербейт (Dennett, 2006).

Ислам теологиясы, айрыкча Матуридий акыйда мектеби, бул маселеде бир жактуу түшүндүрмөлөрдөн алыс туруп, тең салмактуу жана интегративдүү позицияны карманат. Матуридийлик түшүнүктө адам акылга, сезимге жана денеге ээ болгон бир бүтүн жаратылыш. Ыйман болсо жөн гана эмоция же психологиялык абал эмес, акыл менен тастыкталган, жүрөк менен кабыл алынган руханий абал болуп саналат. Мээ руханий тажрыйбанын ишке ашуусунда колдонулган биологиялык инструмент, бирок ыймандын өзү мээ тарабынан «жаратылбайт».

Имам Абу Мансур Матуридий адамдын билим алуусун үч негизги булакка таяндырат: сезимдер, акыл жана туура кабар (накл/вахий). Бул модель боюнча сезимдер аркылуу алынган маалымат акылда иштелип, ал эми вахий адамга трансценденттик чындык¹⁷ тууралуу маалымат берет. Демек, нейробиология ыймандын адам организмде кантип чагылдырыларын түшүндүрө алат, бирок ыймандын метафизикалык булагын жана руханий маңызын чечмелөө анын чегинен тышкары калат (Matüridi, 2005).

Илимий философияда да «ыйман — химиялык процесс гана» деген пикир кеңири сынга алынат. Көптөгөн нейробиологдор өздөрү да мээнин активдүүлүгү менен субъективдүү тажрыйбанын ортосунда себеп-натыйжа байланышын түз айтуудан сак болушат. Анткени илим «кантип?» деген суроого жооп берсе, «эмне үчүн?» жана «мааниси эмнеде?» деген суроолор философия жана теологиянын предмети бойдон калат. Дал ушул чек араны сактабаган учурда илимий түшүндүрмө идеологиялык редукцияга¹⁸ айланып кетет.

Демек, ыйманды нейрохимиялык процесс катары гана түшүндүрүү илимий маалыматты ашкере жалпылап, руханий чындыкты жокко чыгарууга алып келет. Ислам теологиясы жана заманбап илимдин философиясы көрсөткөндөй, мээ менен ыймандын ортосунда байланыш бар, бирок бул байланыш түшүндүрүүчү, ал эми жокко чыгаруучу

¹⁷ Адамдын күнүмдүк тажрыйбасынан, сезимдеринен жана мээнин ишинен тышкары турган, жогору, руханий же философиялык чындык. Көзгө көрүнбөгөн, бирок бар деп кабыл алынган, руханий чындык.

¹⁸ Идеологиялык редукция – бул татаал социалдык, саясий же илимий кубулуштарды бир гана идеологиянын алкагына салып, өтө жөнөкөйлөтүп түшүндүрүү процесси.

мүнөзгө ээ эмес. Ыйман, биологиялык механизмдер аркылуу тажрыйбаланган, бирок мазмуну жагынан руханий жана метафизикалык феномен.

Корутунду

Изилдөөнүн жыйынтыктарына таянсак, ыйман маселеси адамдын ички ишеними гана эмес, анын биологиялык жана физиологиялык түзүлүшү менен ажырагыс байланышта болгон татаал феномен болуп саналат. Нейротеологиялык талдоо көрсөткөндөй, мээ – руханий тажрыйба ишке аша турган негизги инструмент, ал эми теология менен нейробиология бири-бирин жокко чыгарбастан, адамдын табиятын ар башка деңгээлде түшүндүргөн илимий багыттар.

Ибадат учурунда адамдын мээсинде олуттуу өзгөрүүлөр жүрөт: максаттуу көңүл бурууга жооптуу префронталдык кортекс активдешип, ошол эле учурда лимбикалык система эмоционалдык толкундоолорду жаратат. Мындай жараяндар организмде стресс гормондорунун азайышына жана "бакыт гормондору" деп аталган серотонин, окситоцин сыяктуу нейротрансмиттерлердин бөлүнүп чыгышына алып келет. Бул болсо ыймандын адамдын психикалык саламаттыгына, эмоционалдык туруктуулугуна жана стресске каршы туруу жөндөмүнө түздөн-түз оң таасирин тийгизерин илимий негизде далилдейт.

Изилдөөдө өзгөчө белгиленгендей, ыйманды жөн гана "нейрохимиялык процесс" деп атоо же аны мээнин биологиялык продуктысы катары кабыл алуу (идеологиялык редуция) методологиялык жактан туура эмес. Матуридий акыйда мектебинин көз карашы боюнча, мээ ыйманды кабыл алуучу курал гана, ал эми ишенимдин өзү акыл менен тастыкталып, жүрөк менен кабыл алынган метафизикалык мазмунга ээ. Ошентип, нейробиология ыймандын "кандайча" чагылдырыларын изилдесе, теология анын маңызын жана максатын аныктайт.

Бул талдоонун негизинде бир катар практикалык сунуштарды берүүгө болот. Биринчиден, билим берүү системасында дин менен илимдин байланышын чагылдырган интеграцияланган программаларды киргизүү замандын талабы. Экинчиден, исламдагы өзгөчө руханий амалдардын (намаз, зикир ж.б.) мээге тийгизген таасирин эксперименталдык жол менен изилдөөнү тереңдетүү сунушталат. Ошондой эле, коомдогу психологиялык көйгөйлөрдү алдын алууда руханий көндүмдөрдүн нейробиологиялык ролун жигердүү колдонуу жана бул багытта илимий-агартуу иштерин жүргүзүү маанилүү. Акырында, илимий изилдөөлөрдө идеологиялык редуцияга жол бербей, руханий чындыктарды илимий тилде негиздөөчү жаңы методологиялык багыттарды өнүктүрүүгө басым жасоонун зарылдыгын белгилеп кетмекчибиз.

Колдонулган адабияттар

1. Adem Ergül. (2000). *İslam'da Kalbî Hayat*. Altınoluk Yayın ve Sanay Mamulleri. İstanbul.
2. Andrew Newberg. (2001). *Why God Won't Go Away: Brain Science and the Biology of Belief*. New York. Ballentine Books.
3. Andrew Newberg. (2018). *Neurotheology: How science can enlighten us about spirituality*. Columbia University Press.
4. Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi. (2019). *İslam'da İnanç Esasları*. Çamlıca Yayınları. İstanbul.
5. Daniel C. Dennett. (2006) *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. Penguin Books.

6. Ebu Mansur el-Matüridi. (2005). *Kitâbü't-Tevhid*. çev. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. İSAM Yayınları. Ankara.
7. Ebu Zeyd Ahmed el-Belhî. (2018). *Beden ve Ruh Sağlığı*. çev. Muhammet Uysal. Endülüs Kitap.
8. Eric R. Kandel, James H. Schwartz, Thomas M. Jessell. (2021). *Principles of Neural Science*. McGraw Hill.
9. Eugene D'Aquili, Andrew Newberg. (1999). *The Mystical Mind: Probing the Biology of Religious Experience*. Minneapolis. Fortress Press.
10. James H. Austin. (1999). *Zen and the Brain: Toward an Understanding of Meditation and Consciousness*. MIT Press.
11. Joshua May, Clifford I. Workman, Julia Haas, and Hyemin Han. (2022). *Neuroscience and Philosophy*. Cambridge. MIT Press.
12. Kılavuz Ahmet Saim. (1984). *İman Küfür Sınırı*, İstanbul.
13. Marc Hauser. (2006). *Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong*. Ecco Press. Harvard.
14. Neil R. Carlson. (2013). *Physiology of behavior*. Pearson Education.
15. Patrick McNamara. (2009). *The neuroscience of religious experience*. New York. Cambridge University Press.
16. Thomas Lewis, Fari Amini, Richard Lannon. (2000). *A General Theory of Love*. Random House.
17. Галмаматов Атабек. (2023). *Ислам дининин ишеним негиздери*. Глобал Принт. Бишкек.
18. Лоретта Грациано Бройнинг. (2016). *Гормоны счастья. Как приучить мозг вырабатывать серотонин, дофамин, эндорфин и окситоцин*. Перевод на русский язык: ООО «Манн, Иванов и Фербер». (https://www.litres.ru/book/loretta-broyning/gormony-schastya-kak-priuchit-mozg-vyrabatyvat-serotonin-70732390/chitat-onlayn/?utm_source=chatgpt.com/)